

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2018 | 2. SZÁM
LX. ÉVFOLYAM

Jezsuiták a kora újkori Pozsonyban
H. Németh István, Fazekas István, Frederik Federmayer,
Kádár Zsófia és Kökényesi Zsolt írásai

Bácsatyai Dániel
Személyi összeköttetések a *Curia Romana* és a magyar
egyház között a 13. század közepén

Erdélyi Gabriella
„Nem leszzen mostoha anya...”
Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész
mostohacsaládjában

Szabó Dániel műveinek bibliográfiája

TARTALOMJEGYZÉK

LX. évfolyam, 2018. 2. szám

OKTATÁS, FELEKEZETEK ÉS VÁROSI TÁRSADALOM. JEZSUITÁK A KORA ÚJKORI POZSONYBAN	
Kökényesi Zsolt • Szerkesztői előszó	169
H. Németh István • Pozsony centrális szerepköreinek hatásai és jellegzetességei a magyarországi városhálózatban	171
Fazekas István • A katolikus egyház helyzete és intézményrendszere a kora újkori Pozsonyban	201
Frederik Federmayer • A jezsuita iskolákban végzett diákok és karrierlehetőségeik a Magyar Királyság 17. századi fővárosában	215
Kádár Zsófia • A pozsonyi jezsuita kollégium mint összetett intézmény a 17. században	237
Kökényesi Zsolt • A pozsonyi jezsuita kollégium diáklétszám-változásai a 17–18. században	283
TANULMÁNYOK	
Bácsatyai Dániel • Személyi összeköttetések a <i>Curia Romana</i> és a magyar egyház között a 13. század közepén. Pármai Albert és Bánca István	299
Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter • A mohácsi Törökdomb	325
Erdélyi Gabriella • „Nem leszen mostoha anya...” Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában	347
ÉLETMŰ	
Szabó Dániel (1946–2017) műveinek bibliográfiája Összeállította: Pótó János	365

„NEM LESZEN MOSTOHA ANYA...”
ÉRZELMI GYAKORLATOK EGY 17. SZÁZADI REFORMÁTUS LELKÉSZ
MOSTOHACSALÁDJAIBAN

ERDÉLYI GABRIELLA

„SHE WILL NOT BE A WICKED STEPMOTHER...” EMOTIONAL PRACTICES
IN THE STEPFAMILY OF A SEVENTEENTH-CENTURY CALVINIST PASTOR

The case study explores the family dynamics of a Lutheran pastor, István Csulyak of Miskolc, who remarried six times in Counter-reformation Habsburg Hungary, through an analysis of his manuscript autobiography and familial correspondence. Serial remarriages were an important tool for the pastor to enhance his masculine identity and social prestige through fulfilling the role of husband and father. The study shows that even though Csulyak devotedly cared for the children brought to his household by his subsequent wives (his stepchildren), they did not appear in the narrative of his life, which was shaped by the concept of patrilineality rather than the daily practice of family life, in which in-laws and other horizontal kin played an essential role. It argues, moreover, that the expectations from, and the emotions, fears and hopes concerning the subsequent wives in the role of stepmother surface in the pastor's wedding poems, since the dramatization of the remarriage served as a place and occasion for negotiating the role of the stepmother.

Keywords: remarriage, stepfamily relations, role of stepmother, life narrative

Miskolci Csulyak István (1575–1645) lizskai református lelkész egymás után hatszor házasodott. Utolsó házasságkötését – hatvanöt évesen – e szavakkal indokolta: „minthogy akkor az özvegység házi gondjaival-bajaival torkig voltam, megint egy gondos feleség segítségéről kezdtem gondolkodni, hogy alkalmasabb legyek köz- és magánügyeim vezetésére.”¹

Szavai jól mutatják, hogy a család és házasság kérdésében, ahol a tét a vagyon átörökítése, a gyermekek felnevelése, a társadalmi státus megőrzése, a mindennapok megszervezése és az ember lelki egyensúlya volt (egyszóval a megmaradás és a túlélés), az emberek döntéseit elsősorban nem a hivatalos előírások irányították. A magyarországi reformátuságra nagy hatást gyakorló svájci reformátorok és teológusok, köztük Kálvin János és Hein-

Erdélyi Gabriella, MTA BTK TTI, tudományos főmunkatárs. A tanulmány az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport keretében és támogatásával jött létre.

¹ Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. Szerk. Jenei Ferenc et al. Bp., 1962. (Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 1–17/2) (= RMKT XVII. sz. 2) 299–300. Latinul lásd Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (= OSZK KT), Oct. Lat. 646. Az önéletrész: fol. 297a–316a.; Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. 1–XV. Szerk. Zsinka Ferenc et al. Bp., 1927. XI. 121–157.

rich Bullinger, a katolikus papság cölibátusával szemben támogatták a református lelkészek házasságát, újraházasodásukat azonban, ha nem is tiltották, de ellenezték.² Csulyak tanult ember volt, a heidelbergi egyetemen hallgatott teológiát, bizonyára ismerte egyháza álláspontját a papság újraházasodásának kérdéséről. Talán azt is tudta, hogy a genfi egyházban házassági akadálnak számított a házasulandók közötti nagy korkülönbség is, mivel Kálvin fontosnak tartotta, hogy a felek minél inkább hasonlóak legyenek, korban és társadalmi állásban egyaránt.³

Mindezek ellenére hatszor nősült: először harmincnégy évesen egy tizenhét éves leányt, ötödszörré pedig egy huszonnyolc éves, vagyis magánál húsz évvel fiatalabb özvegyet vett feleségül. Házasság és feleségválasztás dolgában ugyanúgy cselekedett, ahogy hívei, a hegyaljai kis mezőváros lakói, akiknek három évtizeden át volt lelkipásztora. Ha a felesége meghalt – gyermekágyban vagy betegségben –, néhány hónapon belül újraházasodott, társadalmi közegén belül választva feleséget, hogy a háztartásnak új gazdája, gyermekeinek anyja legyen.

Család, önéletírás, érzelmek

Csulyak felnőtt élete jelentős részében olyan családban élt, ahol a gyermekek csak az egyik vér szerinti szülőjükkel éltek együtt, apjuk mellett pedig mostohaanya nevelte őket, aki korábbi házasságából további gyermekeket hozott a családba. Ez az összetett családformáció a magas halálozási arány és az újraházasodás gyakorisága következtében mindennapos volt. A premodern időkben a tízévesnél fiatalabb gyermekek egyharmada ilyen mozaikcsaládban élt.⁴

A családokkal és történetükkel foglalkozó társadalomtudósok, történészek, demográfusok és szociológusok azonban mindeddig mégsem vettek tudomást e mozaikcsaládok létéről. A régi mozaikcsaládok ugyanis nem illenek abba a narratívába, amely a mai, gyorsan diverzifikálódó családformációkat és az újfajta családi kapcsolatokat a család és a házasság intézményi válságaként beszéli el – a gyermekeiket egyedül nevelő anyák, a házasság nélkül együtt élő élettársak és a válást követően a házasságba gyerekekkel érkező szülőkből álló mozaikcsaládok –, és szembeállítja őket a kenyérkereső apa, a háztartást vezető anya és közös gyermekeik stabil együttélésén alapuló nukleáris család idilli képével. Amikor a családtörténet a 20. század közepe táján önálló kutatási területté vált, az idealizálás terepét az iparosodás előtti családok jelentették: a kutatók ekkor a többgene-

² John Witte – Robert M. Kingdon: *Sex, Marriage and Family in John Calvin's Geneva*. Vol. 1. *Courtship, Engagement, and Marriage*. Michigan–Cambridge, 2005. 226–227.

³ Uo. 278–282.

⁴ Peter Laslett: *Parental deprivation in the past: a note on orphans and stepparenthood in English history*. In: uő: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations. Essays in Historical Sociology*. Cambridge, 1977. 164–166.

rációs, rurális nagycsaládok külső gazdasági, politikai és kulturális tényezőktől mentes, zavartalan együttélését vizionálták.⁵

A progresszív fejlődés fenti paradigmájával szemben én az antropológiai megközelítést alkalmazva azonosságokról és különbségekről tartom érdemesnek beszélni, mert ez nem azt feltételezi, hogy egy valahonnan valahova tartó hosszú folyamat egyes állomásairól van szó. Nem célozom az egykori és a mai mozaikcsaládok kimerítő összehasonlítására, de a hasonlóságok és különbségek megvilágítása időnként a megértést segítheti. Például érdekes azonosság, hogy a „fejlett Nyugaton” nagyjából ugyanannyi gyerek vesztette el a kora újkorban az egyik szülőjét, mint amennyi ma a válás következtében külön él valamelyik szülőjétől. Ezen az alapon mondhatják a demográfusok, hogy a válás a halálozás demográfiai funkcióját vette át. Mivel pedig egykor az újracházasodás gyakoribb volt, a gyermekek a mainál nagyobb arányban élhettek mozaikcsaládban (ma ez az arány 10–15 százalék között van).⁶ Míg ma a mostohaapák korát éljük – a gyermekeket legtöbbször az anyánál helyezik el –, korábban az özvegy férfiak gyakoribb újracházasodása következtében a mostohaanya alakja volt elterjedtebb jelenség.⁷

A liszkai lelkész családi élete is egybeesik ezzel a tendenciával. Édesanyja határozott, önálló asszony lehetett. Öt kisgyermekkel maradt magára, mégis ellenállt az újabb kérőnek, az újdonsült iskolarektornak, aki a tisztség mellé feleséget keresett, noha ő kiváló támasza lehetett volna két fia taníttatásának, akiket elhunyt édesapjuk nyomdokain haladva papnak nevelt.⁸ Mivel volt hová hazamennie – a kisnemesi szülői házba –, az özvegyiséggel járó társadalmi presztízszt és nagyobb önállóságot választotta.⁹ Az anyjára cseppet sem hasonló fiú így csak felnőttkorában szerzett mostohacsaládbeli tapasztalatokat.

Vajon mi következett a mostohaanya jelenlétéből a családban élő gyermekek, fiúk és lányok számára? Az alább olvasható esettanulmányban a családot nem eleve adott, homogén egységnek tekintem, és nem társadalmi funkcióit vizsgálom, hanem az egyéni és a családi identitás dinamikájára figyelve a családon belüli kapcsolatokat, szerepeket, hierarchiát, interakciókat szeretném feltárni, azt feltételezve, hogy ezek és a nekik tulajdonított jelentések teremtették meg magát a családot. Hogyan változtak meg a családon belüli hierarchikus és érzelmi relációk egy özvegy, kisgyermekes apa újracházasodásai

⁵ *The Family story. Blood, Contract and Intimacy, 1830-1960.* Ed. Leonore Davidoff et al. London – New York, 1999. (Woman and Men in History) 16–50.

⁶ Magyarországra lásd http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_12/2013_12_1213.pdf; az USA vonatkozásában lásd https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/bitstream/handle/10161/9402/Gauthier_duke_0066D_12657.pdf?sequence=1 (a letöltés ideje: 2017. december 11.).

⁷ Antoniette Fauve-Chamoux: *To Remarry or Not. Well-Being, Female Property and Widowhood in Early-Modern France.* In: *The Transmission of Well-Being. Gendered Marriage Strategies and Inheritance Systems in Europe (17th–20th Centuries).* Ed. Margarida Durães et al. Bern, 2009. 413–445.; Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon.* Bp., 2008. (Múltidéző zsebkönyvtár) 149–155.; Tóth Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között.* Pozsony, 2009. (Pozsony város történetei) 46–51.

⁸ RMKT XVII. sz. 2, 285.

⁹ Az özvegy nőknek a korszakban megnövekedett önállóságára, hasonló mezővárosi környezetben lásd Péter Katalin: *Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században.* *Századok* 123 (1989) 563–605.

során? Az érzelmeket – a performativitás paradigmája jegyében – az egyént és identitását szervező gyakorlatoknak tekintem. A vizsgált írott források, az önéletírás és a levél így nem az érzelmek reprezentációi, hanem maguk is érzelmi gyakorlatok.¹⁰

Noha Csulyak az egyszerű emberekhez, szűkebb-tágabb környezetéhez hasonló döntéseket hozott házassodás és újraházassodás dolgában, amikor életútját feljegyezte, mégis protestáns egyházi értelmiségiként viselkedett. Egyetemet járt lelkész kollégáihoz hasonlóan leveleit, alkalmi verseit, útinaplóját éppúgy bemásolta egy magánál hordozott kis könyvecskébe, ahogy önéletírását is, amelyhez családfát és egy rövid családi krónikát is csatolt. A történészek és irodalmárok *omniarium*nak nevezik a korabeli egyházi értelmiség tollából fennmaradt ehhez hasonló vegyes tartalmú, legtöbbször a külföldi tanulmányutak során megkezdett jegyzetfüzeteket. A családi krónikát feltehetően folyamatosan írta, feljegyezve benne a születések, házasságok és halálozások idejét, ahogy ezt a korban sokan mások is megtették. Ez szolgálhatott alapul idős korában – hatodik házasságkötését követően – az 1640-es évek elején papírra vetett önéletírásához. A kötet legelején álló, javításokkal teletűzdelt családfát az életút elbeszélésének konstruálása során skiccelhette fel, hogy segítse magát az emlékezés és az elbeszélés folyamatában. Mivel a kora újkorban a személyes elbeszélő források írása szorosan összekapcsolódott a családi identitás szervezésével és emlékezetével is, Csulyak önéletírását, lakodalomra és temetésre írt verseit, valamint leveleit olvasva megfigyelhetjük a mozaikcsaládbeli kapcsolatok és érzelmek ábrázolásának lehetőségeit és korlátait.

Mostohacsaládok láncolata

Csulyak első felesége halála után – 1616 és 1639 között – sűrű egymásutánban kötött házasságai okán öt egymást követő, összetett mostohacsalád feje volt. Az első kivételével mindegyik felesége özvegyasszony volt, ketten egyúttal anyák is, akik gyermekekkel érkeztek az új házasságba. A gyermekes, özvegy férfi és nő házassága révén létrejövő családok a kora újkori mozaikcsaládok legritkább típusát alkották. A kutatások mostani, kezdeti stádiumában úgy tűnik, hogy a jellegzetes szerte Európában inkább az volt, hogy az újraházassodó férfiak fiatalabb, először házassodó leányokat választottak, aminek következtében termékenységi periódusuk és várható gyermekeik száma megnőtt.¹¹ Ebbe a mintába nem illeszkedik a reformáció által érintett európai régiókban az újraházassodó protestáns lelkészek és lelkészfeleségek esete. A lelkészfeleségek – a laikus nőkkel ellentétben – feltűnő gyakorisággal újraházassodtak. Számukra ugyanis az özvegyiség nem önállóságot, hanem nincstelenséget jelentett, férjükkel együtt otthonukat is elvesztették. Ezért alakult ki több helyen az a szokás, hogy az új lelkész a hivatallal együtt mintegy „megörökölte” elődje özvegyét és gyermekeit is, akik így korábbi otthonukban maradtak

¹⁰ Katie Barclay: Performance and performativity. In: *Early Modern Emotions. An Introduction*. Ed. Susan Broomhall. London – New York, 2017. (Early Modern Themes) 14–17.

¹¹ Lyndan Warner: Introduction. In: *uő: Stepfamilies in Europe, 1400–1800*. London – New York, 2018. 11–12.

Csulyak házasságai és gyermekei

1. feleség Szikszai Judit, Szikszai György zombori lelkész lánya: 1609 – 1616

1. Judit, 1611. január – 1622. szeptember
2. Zsuzsanna, 1613. április – 1622. szeptember
3. Mária, 1615. március – 1615. május
4. István, 1616. március – 1616. augusztus

2. feleség Juhos Anna, egy debreceni birtokos özvegye: 1616. augusztus – 1622. április

gyermekeik nem születnek, két kiskorú mostohalányát neveli

3. feleség Seres Dorottya, sárospataki özvegyasszony: 1622. június – 1622. október
meghal pestisben, két mostohalányával együtt

4. feleség Gyulai Szabó Katalin, Turi András kassai kereskedő özvegye: 1623. február – 1634 november

két gyermeket hoz a házasságba: Turi Ferenc az egyik

5. János, 1624. július 4. – 1625. július 12.
6. István, 1625. július 24. – 1627. augusztus 4.
7. Gáspár, 1627. április 7. – 1696
8. Judit, 1628. augusztus 4. – 1631. február
9. István, 1629. augusztus 22. – meghal kevéssel 1639 után
10. Zsuzsanna, 1631. február – meghal 1639 után

5. feleség Prágai Zsuzsanna Sárospatakról, Suri Mihály lelkész özvegye: 1635. április – 1638

két gyermeket hoz a házasságba: nagykorú Suri Anna és egy nagykorú fiú;
még három mostohagyermekét, Csulyak Gáspárt, Istvánt és Zsuzsannát neveli

6. feleség Asztalos Katalin Sárospatakról, Dobrai István lelkész özvegye: 1639. január – 1645. december

és kaptak egy mostohaapát.¹² Csulyak nem hivatali elődjei, de háromszor is környékbeli lelkészbarátai, kollégai özvegyeit vette feleségül, ami szintén megoldás volt a helyzetre. A protestáns közösségek számára ezért a lelkészek mostohacsaládjai így morális mintaképként szolgálhattak.

¹² Warner: Introduction, 13.

Csulyak maga második házasságkötése idején, 1616-ban már szintén három kisgyermek apja volt, ettől fogva tehát feleségei mostohaanya-szerepet tölthettek be a családban. Kivétel csupán a negyedik feleség volt, mivel eddigre Csulyaknak a korábbi házasságokból származó gyermekei mind meghaltak. Így tehát negyedik felesége, Gyulai Szabó Katalin, „drága Katalin”-ja mellett a maga részéről új családot alapított, de Katalin két kisgyermeket hozott előző házasságából, akiknek aztán hat féltestvére született anyjuk és a liszkai lelkész házasságának tizenegy éve alatt (1623–1634 között). Közülük hárman élnek és kapnak mostohaanyát 1635-ben, amikor apjuk Sárospatakról új feleséget hoz a házhoz. Az ő révén két nagyobb mostohatestvérrel is kapcsolatba kerülnek. Arról nem nagyon tudunk, mert Csulyak nem írt róla, hogy mi történt mostohagyermekével, hova kerültek, amikor az édesanyjuk meghalt, és hogy az együtt töltött évek után miképpen élték meg szétválásztásukat a féltestvérek és a mostohatestvérek. Döbbenetes, ám a korabeli magas halandóság fényében mégsem meglepő a tény, hogy a lelkész folyamatosan átalakuló mostohacsaládjából Csulyak tíz saját gyermeke közül mindössze egy élte túl az apját és érte meg a felnőttkort.

Egymást követő feleségek mostohaanya-szerepben

Az életút történetéből úgy tűnik, az özvegy apa feleségválasztásában fontos szerepet játszott, hogy az új asszony segítségével gondoskodni tudjon az anya nélkül maradt „árvákról”. Mikor a második házasság gondolata először felmerült benne, a következőképp magyarázta döntését: „minthogy gyermekeim és a háztartás miatt tovább özvegyiségben maradni nem tudtam”.¹³ Ekkor, 1616-ban három gyermeke volt: az ötéves Judit, a hároméves Zsuzsanna és egy újszülött fiú, István; egy csecsemő leányt alig egy éve temetett el. Az özvegy férfiak gyors újraházasodása gyakori és elfogadott jelenségnek számított.¹⁴ Hogy ebben mennyire volt központi jelentőségű az apjukkal maradt kisgyermek mellett az anyaszerep betöltésének igénye, jól jelzi, ahogyan Csulyak hangot adott az őt e téren ért csalódásnak: „Ez a feleségem valódi Xantippé [Szókratész zsörtölődő felesége] volt számomra, lányaim számára pedig igazi mostohaanya” – írta a debreceni Juhos Annáról, akitől a házasságkötés idején két kisleánya anyai gondozását várta (újszülött fia még házasságkötése hónapjában meghalt). Az itt használt latin kifejezés, az *ipsissima noverca* [igazi mostohaanya] negatív jelentéstartalma egyértelmű a mondatban.¹⁵ Azután második felesége haláláról írva Csulyak részletesebben is kifejtette a gonosz mostoha jelentését: „Érezte két leányom is, hogy a mostohaanya szeretete csak az ajka hegyén ül, de a szívé-

¹³ „...quia propter liberos curandamque oeconomiam diutius in viduitate permanere nequibam...” RMKT XVII. sz. 2, 292.

¹⁴ A második feleséggel kapcsolatos elvárásokról és jellemzőikről a 18. századi katolikus Ausztriában lásd Margaret Lanzinger: Emotional bonds and the everyday logic of living arrangements. Stepfamilies in dispensation records of late eighteenth-century Austria. In: *Stepfamilies in Europe*, 168–186.

¹⁵ RMKT XVII. sz. 2, 143. *Magyar protestáns*, XI. Anyja iránt táplált rosszindulatát szintén a mostohaanya negatív jelentéstartalmával fejezte ki: „novercali erga me austeritate impulsus”. RMKT XVII. sz. 2, 285.

ben mérget hordoz.”¹⁶ Szavai jelzik, hogy a kívülről érkező új feleségnek és mostohának nem lehetett könnyű egy már kialakult szülő-gyermek (itt apa és lányai) kapcsolatba beilleszkednie, megfelelni a vele szemben támasztott követelményeknek, kialakítani az érzelmi kötődést a házassággal kapott új gyermekeivel. A szeretetet elvárták a mostohaanyától is, így aztán Juhos Anna, akinek valamiért nehezebb esett mind férjét, mind mostohalányait megszeretni, kénytelen volt ezt színlelni, játszani.

A 19–20. századi önéletírásokhoz szokott mai olvasó várakozásaival szemben a kora újkori önéletírásokban és emlékiratokban nem volt helye a személyes érzelmek kifejezésének.¹⁷ Korántsem meglepő, hogy Csulyak közvetlen mintái, napló- és emlékiratszerző lelkész barátai, társai sem írtak hosszasan örömeikről és bánataikról.¹⁸ A korabeli elvárásoknak tehát teljesen megfelelt, hogy a lizskai lelkész szigorúan gyakorlati ügyként ábrázolta az újraraházasodás dolgát. Csak számunkra meglepő, hogy a gyászévvvel sem törődve, két-három hónap özvegység után rendre új feleséget hozott a házhoz,¹⁹ akiket kivétel nélkül, nagy tudatossággal saját társadalmi közegéből választott. Valamennyien a vidék kisvárosi református polgárainak, illetve lelkészeinek özvegyei, rokonai, ismerősei voltak, akiket lelkész kollégái ajánlottak, közvetítettek számára. Önéletírásában a feleségválasztás gyakorlatiassága tükröződik: csupán azt vázolja röviden, milyen elképzelései vannak az ideális feleségről – ezek az elképzelések a kor hagyományos sztereotípiáinak feleltek meg (engedelmesség, hűség, szorgalom, szemérem, kegyesség, istenfélelem, jó háziasszony, szelídség, jámborság, önfeláldozóság)²⁰ –, de a mostohaanya körüli, érzelmekkel telített elvárásoknak itt nem jut hely. Ezek kibeszélésére az alkalmi versírás biztosít teret és alkalmat számára.

A fájdalmas tapasztalatok után, amelyeket a második feleség oldalán szerzett, a harmadik feleség, Seres Dorottya sárospataki özvegy mostohaanya-szerepe körüli elvárások még jobban kiéleződhettek. Az önéletírás szövege ennek ellenére semmit nem árul el a felfokozott érzelmekről, a szerző továbbra is a feleség kiválasztásának technikai részleteire korlátozza a házasságkötés elbeszélését. Aggodalmairól alkalmi verséből értesülhetünk, amelyet az 1622-es kézfogóra írt, és amely az esemény alkalmából bizonyára előadásra is került.

¹⁶ RMKT XVII. sz. 2, 293.

¹⁷ Rudolf Dekker: *Childhood, Memory and Autobiography in Holland. From the Golden Age to Romanticism*. Basings-toke, 2000. (Early Modern History. Society and Culture) 127–138.

¹⁸ Csulyak jó eséllyel tudta, hogy barátja és levelezőtársa, Szenci Molnár Albert 1596-ban, Strasbourgban napló írásába kezdett. Rajta keresztül ismerhette a svájci reformátor, Heinrich Bullinger *Annales Vitae*-jét is. Könyvtárában latinul és magyarul is megvolt Szent Ágoston *Vallomások* című műve.

¹⁹ Türk Dániel lőcsei jegyző szintén feljegyezte naplójába, hogy már első felesége halála után három héttel – kisgyermek és újszülött is volt a családban ekkor – új házasságon gondolkodott, négy hétre rá pedig megtörtént a gyűrűváltás is. Szabó Andrásnak köszönöm az adatot (OSZK KT Quart Lat. 556.). A 17. század első felében Nyugat-Európában két házasság között átlagosan 20 hónap telt el. Lásd Antoinette Fauve-Chamoux: *Revisiting the decline in remarriage in Early Modern Europe. The case of Rheims in France. The History of the Family* 15 (2010) 283–297.

²⁰ Ezek jól megragadhatóak a korabeli asszonycsúfolókban is. Lásd *Közköltészet 1. Műtattatók*. Kiad. Küllős Imola. Bp., 2000. (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. sz. 1–16/4) 55–181.

Mondatik már Seres Dorkó, kit tőlem csak az koporsó
 Vehet el, nem az irégy szó.
 Reménlem, hogy azmíg élek, bizony megfelel nevének,
 Nem lesz sérelme szívemnek, [...]
 Ezt ajaka is jelenti, mellyel kedvesen ígéri
 Hűségét, azt beszélgeti:
 Nem leszen mostoha anya, hogy magzatimnak, mint kánya,
 Szemét agyából kivájja.²¹

Az 1616-os szituáció 1635-ben megismétlődött, amikor ötödször házasodott. Ekkor szintén három kisgyermek maradt előző házasságából, a kilencéves Gáspár, a hétéves István és az ekkor ötéves Zsuzsanna. Önéletírásában a már megszokott részletességgel adta elő, miként ismerte meg Prágai Zsuzsannát, s miként udvarolt néhai kollégája nála sokkal fiatalabb özvegyének.²² A lakodalmon azonban a menyasszonyt mint leendő mostohaanyát övező magas elvárások drámai megjelenítésére is sor kerülhetett. A kisebb fiú, a versmondásban otthon és az iskolában egyaránt kiművelt hétéves István apja lakodalmasságát előadva sajnálkozott „gyámoltalan árvaságuk”, keserves árvasorsuk felett, akik anyjuk személyében édes dajkájukat, szerető gondviselőjüket, kegyes okítójukat veszítették el kiskorukban. Bölcs bátyja, a kilencéves Gáspár erre öccsét feddve, vigasztalva azt felelte: nem vagyunk már többé árvák, mivel kaptunk egy „gondviselő anyát”, akit, ha kiérdemli, anyákként fogunk becsülni és szeretni – ez volt szavainak üzenete.

Majd így folytatta:

engedelmességünk, hozzá kegyességünk
 ha látja azt ígérte,
 rút szemmel ránk nem néz, oly leszen mint az méz
 magát arra kötötte,
 nem leszen Medea ama hűtlen anya
 ki gyermekét megölte.²³

Nagyon is konkrét félelmek és aggodalmak motiválhatták a gonosz mostoha alakjának megjelenítését a lakodalmi vendégek előtt. A házasodó lelkész szavai azt is jól mutatják, hogy a 17. században még nem alakult ki a „gonosz mostohaanya” és a „szerető anya” kulturális ellentétpárja: a mostohaanyák képe összekapcsolódott ugyan a gonoszsággal és kegyetlenséggel, de mindennapos forgalomban voltak a szívtelen anyákról szóló ókori történetek is.²⁴ Itt a mostohaanya és mostohagyermekai közötti jó kapcsolat szerződés-

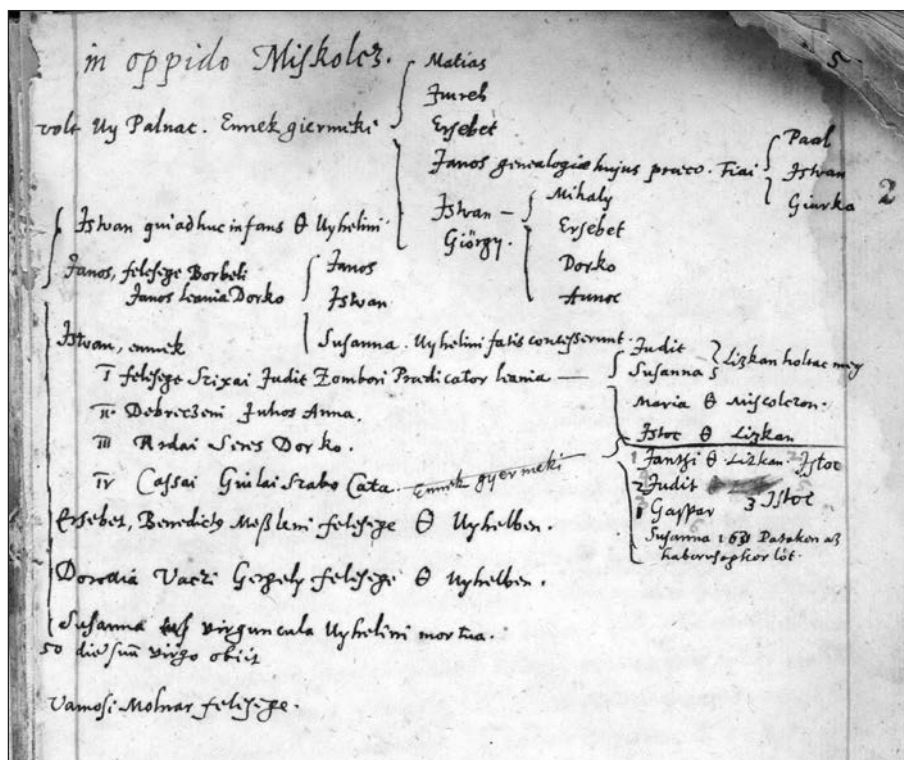
²¹ RMKT XVII. sz. 2, 61. 39. vers [részlet].

²² RMKT XVII. sz. 2, 383.

²³ RMKT XVII. sz. 2, 71. 43. vers, 7. strófa.

²⁴ A mostohaanyák iránti attitűdökre a felvilágosodás kori érzelmes család kontextusában lásd Lisa Wilson: *A History of Stepfamilies in Early America*. Chapel Hill, 2014. 45–57.; Patricia A. Watson: *Ancient Stepmothers. Myth, Misogyny and Reality*. Leiden – New York – Köln. 1995. 84–85.

355

Családja Csulyak omniáriumának legelején
[gyermekai sorrendjének jelölésénél a szerző saját javításával]

szerű, az elvárások kölcsönös teljesítésének gyakorlatain alapul: engedelmességükért cserébe kedvességet kapnak, amit ők tisztelettel és szelídséggel viszonznak. Ebben az esetben megint csak nem beszélhetünk éles ellentétpárokról: az anya-gyermek kapcsolatok egyik meghatározó modelljében az egymás iránti szeretet a kötelességek teljesítésének viszonzásán alapult, még ha létezett is egy alternatív modell – amit alább Csulyak épp mostohaapjai szerepében fogalmaz meg –, amely a feltétlen, tettektől független szülői szeretetet és azonosulást fogalmazta meg.²⁵

Az élettörténet elmondásának magányos – és az elbeszélte eseményektől időben elválasztott – aktusában a szerző kevésbé reflektált érzéseire, történetét kevésbé használta félelmei, örömei, reményei kifejezésére. Ezzel szemben a házasságkötés eseménye, a lakodalom²⁶ – a temetéshez hasonlóan – olyan ritualizált társas esemény volt, ahol társa-

²⁵ Ilana Krausman Ben-Amos: Reciprocal Bonding. Parents and Their Offspring in Early Modern England. *Journal of Family History* 25 (2000) 291–312.

²⁶ Csulyak házasságkötését a leánykérés, az eljegyzés, a lakodalom (utóbbi kettő egyszerre is történhet) és a feleség hazavitelének egymásutánjaként írja le. Azt nem tartja fontosnak feljegyezni, ki adta őket össze, és hogy az eljegyzés és/vagy a lakodalom részeként történt-e az egyházi szertartás, a házastársak esküje. RMKT XVII. sz. 2, 291., 293–294., 298., 299–300. A lakodalom – mint a házasságot létrehozó esemény – tar-

dalmilag szabályozott keretek között nyílt lehetőség az egyén számára érzelmi megosztására. Az újraraházasodást kísérő örömek, félelmek, remények megosztása az egybegyűlt rokonokban és barátokban hasonló érzéseket kelthetett, ami lehetővé tette az együttérzésen alapuló közös ünneplést.²⁷

A leányági gyermekek sorsa

A személyes életút elbeszélésében nem csak az apa és gyermekei ambivalens érzelmeiről nem esik szó a feleségek mostohaanyai teljesítményét illetően, de teljes hallgatás övezi az egymást követő hitvesek korábbi házasságaikból magukkal hozott gyermekeit is, és így a szerző maga sem látható a mostohaapa szerepében. Vajon mivel magyarázhatjuk ezt? Az egyéni életút elbeszélése a kora újkorban korántsem kizárólag az egyéni identitás megszervezésének és bemutatásának gyakorlata volt. Az élettörténetek szerzői családjukat tekintették elsődleges közönségüknek – írásukat sokszor gyermekeiknek dedikálták –, életútjukat az egyéni mellett a család életciklusai szerint strukturálták. Az élettörténetekben tehát a társadalmi kapcsolathálóban formálódó társadalmi én képe is jól megragadható.²⁸ Csulyak elbeszélését a patriarchális család koncepciója szabályozta; az az igény strukturálta, hogy a fiági leszármazást őrizze meg az utódok és a család emlékezetében. A vertikális leszármazás nézőpontjából az oldalági mostoharokonság (például a sógorság, mivel az új házasság útján jött létre) nem látható, illetve nem is létező kapcsolatrendszer. A liszcai lelkész életútjának elbeszélése tulajdonképpen bővített változata volt a lerajzolt családfának és a családi események feljegyzésének, amelyeket szintén belefoglalt és megőrzött *omniárium*ában.²⁹ Javításai, betoldott jegyzetei azt jelzik, hogy a családfa és a családi napló az életút elbeszélésének forrásaiként szolgálhattak számára.

Nem az volt a célja, hogy megörökítse háztartása és családja mindennapjait és a családtagok megélt kapcsolatait, amelybe beletartoztak volna az ott élő mostohagyermek, egyéb rokonok és a szolgák is: írásában inkább azok jelennek meg, akik kapocsként szolgáltak a vertikális leszármazásban. Legidősebb fia, Gáspár családi örökségének fontos

talmáról és funkciójáról lásd Szabó András Péter: Menyegzőtől menyegzőig. Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről. *Századok* 144 (2010) 1027–1083.

²⁷ A rítusok egyrészt segítik az egyént érzelmi kezelésében, megélésében, másfelől érzelmet ébresztenek a résztvevőkben. Vö. Renato Rosaldo: Grief and a Headhunter's Rage. On the Cultural Force of Emotions. In: *Text, Play and Story. The Construction and Reconstruction of Self and Society*. Ed. Edward M. Bruner. Washington, 1984. 178–195.

²⁸ Lásd Gabriele Jancke: *Autobiographie als soziale Praxis. Beziehungskonzepte in Selbstzeugnissen des 15. und 16. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum*. Köln, 2002. (Selbstzeugnisse der Neuzeit 10); Carolyn Chappell Lougee: Emigration and Memory. After 1685 and After 1789. In: *Egodocuments and History. Autobiographical Writing in its Social Context Since the Middle Ages*. Ed. Robert Dekker. Hilversum, 2002. 89–106.

²⁹ OSZK Oct. Lat. 646. fol. 1a–b, *Genealogia familiae Chuliak in oppido Miskolcz*. A borító belső oldalára és az első lapra rajzolva. A családi napló (fol. 264a–266a) címe *Memorabilia memoranda*, s ugyanazokat a napra pontos dátumait tartalmazza a házasságkötéseknek, születéseknek és halálozásoknak, mint az önéletírás.

része volt az apa *omniáriuma*. A fiú azzal állított emléket apja halálának, hogy nyomdába adta apja egy másik, latin rímekbe szedett önéletírását, amelyhez ő maga fűzött újabb sorokat, s a kinyomtatott lapokat végül beillesztette a kéziratos könyvecskébe.³⁰

Az írás és az olvasás mint gyászmunka

Élettörténetében Csulyak tíz saját gyermekével kapcsolatban is csupán születési és halálzási dátumuk, illetve haláluk körülményeinek tömör feljegyzésére szorítkozott. Azt várhatnánk, hogy a lakodalomra írott énekekhez hasonlóan a temetésre szerzett versét is arra használja, hogy érzéseit megossza rokonaival és barátaival, valamiféle értelmet adjon így gyerkei halálának, és a veszteséget a fájdalmában osztozó közösséggel együtt feldolgozva szeretett volna vigaszt találni. Családtag temetésére írott gyászverse egy van. A vers két leánya és harmadik felesége (a lányok mostohaanyja) halálára készült, akiket három hét leforgása alatt veszített el 1622 szeptember–októberében. Kísérő jegyzetek, mint más verseknél, nem utalnak arra, hogy a vers temetésre íródott s ott elhangzott volna, amit az is valószínűtlennek tesz, hogy az önéletírás szerint első házasságából született két lányát és három héttel később pestis által elragadott harmadik feleségét, Seres Dorottyát külön temették. Ezen túlmenően a szöveg is arra utal, hogy itt maga az írás aktusa segítette a gyászoló apát és férjet a fájdalom feldolgozásában, a vigasztalódásban. Csak a vers első tizenöt versszaka klasszikus gyászvers, Seres Dorottyá, majd lányai, a tizenegy éves Judit és a kilencéves Zsuzsanna leányi erényeinek előadása. A műfaji szokásokat követő ábrázolás szerint Judit és Zsuzsanna kegyes és istenfélő ifjú leányok, immár Krisztus menyasszonyai, azonban két rövid sor által mégis kapnak valamelyes egyéni arcot is:

„az iras olvasas vagy penig him varras
vala derék dolgotok”³¹

A gonosznak ábrázolt mostohaanya mellett felnövő lányokat minden bizonnyal maga tanította meg olvasni, ahogy korábban megtanította fiatal édesanyjukat is, aki azután keskenőkbe és párnákba hímezte férje rímeit, amit aztán a lányai folytattak.³² Azt is mondhatnánk: azokat a nőket, akiket szeretett, megtanította olvasni, hogy ezzel is közelebb kerüljenek egymáshoz. Másképp: az írni-olvasni tanítás a szeretet aktusa volt számára.

A hátralévő kilenc strófában fájdalmában Istenhez szól, tőle vár vigaszt egy új feleség személyében. Lányai és felesége elvesztésének más értelmét nem találja, mint Isten akaratát, amelyet a korabeli vallásos mentalitás szerint el kell fogadnia, de az elvesztett feleség helyébe – Istenhez fohászkodva, őt kérve, vele alkudozva – újat kér. Szavakkal kimondva nem

³⁰ RMKT XVII. sz. 2, 384–385.

³¹ RMKT XVII. sz. 2, 63. 40. vers, 9. strófa. Lásd még Nr. 41., 42.

³² Részletesebben a női családtagok írásbeliségére Péter Katalin: Az olvasó nő eszménye. In: *A középkor szertete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Bp., 1999. 323–332.; RMKT XVII. sz. 2, 30., 54.

a versírástól mint „gyász munkától”, hanem a külső körülmények megváltozásától várja a belső megnyugvást, a vigasztalódást. S végül valóban ugyanolyan hamar, mint amikor kisgyermekéről kellett gondoskodnia, csupán néhány hónap elteltével, újra megházasodik.

Évtizedekkel az események után is kivételes részletességgel idézte fel a máskor gyakorlatias dolgokra szorítkozó önéletírásban az óriási veszteség érzését és mély fájdalmát. Ezúttal az olvasásra, illetve az imára (zsoltárok olvasása) hivatkozott mint gyász munkára.

„Hanem ekkor is új ok kínálkozott a gyászra, éspedig az előzőknél siralmasabb, mert... két leányomat, két kedveskét, az olvasásban igen jártasakat bocsátottam előre, akiket egymás után ölt meg a pestis, és ugyanazon a napon helyeztem mindkettőt szülőimnek sírköve alá. Három héttel utóbb... feleségem is követvén őket elment a minden testnek útján. Hogy a legkedvesebb feleimnek halálesete mennyire megsebezte keblemet, nehezen mondhatnám el, hiszen házam minden ékességétől megfosztottak, és szinte megölve úgy földre terítettek, hogy ha Seneca, Plutarchos és Petrarca vigasztalásaikkal engem lesújtottságomból fel nem emeltek és kezükön a királyi költő zsoltáraihoz nem vezettek volna, házamnak gyásza, ha Isten elébe nem áll, teljesen elemésztt volna.”³³

Majd így folytatja: „De ezen bánatomban is Isten kegyelme könnyörülvén rajtam szét szaggatta gyászruhámát és az örvendezés köntösével vett körül engem”³⁴ – vagyis új feleséggel vigasztalta. Születés és halál, öröm és bánat váltakozásaként mondja el élettörténetét. Elsőszülött fia temetését (1625. július) így kommentálja:

„De ezt a gyászt ismét az örvendezés új oka váltotta fel, mert rákövetkező nap... [feleségem] megszülte másodszülött fiát, Istvánt, harmadik fiát, Gáspárt ismét 1627. április 5-én hozta világra. E fiacskánk születésének édességét István fiunk halála tette keserűvé... De ezt a keserűséget is megédesítette Juditka, ki 1628. ...augusztus 4-én... született e világra.”³⁵

Csulyak mint háztartásfő és férj

A családtagok születése és elvesztése jellegzetesen nem személyesen őt, hanem házát, háza népét (*domum, domesticos meos*) sújtja vagy gyarapítja: „Új tisztemre Isten új szaporulattal adta áldását, minthogy [1616.] március 13-án egy fiacskával díszítette házamat.”³⁶ Feleségeit ugyancsak „háza népéhez” viszi haza a lakodalomból. A *familia* szót csupán egyszer használja. Jellemző, ahogy első felesége halálát háztartása további tagjainak elvesztésével egy sorba állítja: „Ugyanazon a nyáron feleségem halálát szolgáltnak és lovásznak halála is követte, és így házam példájával bizonyítottam be azt a régi igaz mondást, hogy semmi baj sem jár egyedül.”³⁷ Ezzel nem azt állítom, hogy a házastársak

³³ RMKT XVII. sz. 2, 294.

³⁴ Uo. 294.

³⁵ Uo. 295.

³⁶ Uo. 292.

³⁷ Uo. 292.

kapcsolata feloldódott volna a háznép közösségében, inkább úgy értelmezném, hogy fontos volt számára háztartásfői identitása.

A háztartásfői szerepkör a férfiak esetében pedig – szemben a nőkkel, akik özvegyként kerülhettek ilyen pozícióba – szorosan összekapcsolódott a házassággal.³⁸ Csulyak önábrázolása arra utal, hogy nagyon fontos volt számára a férj szerepének betöltése. A lelkész sehol nem mond olyat, hogy szerette feleségét (inkább jellemző: „ez a feleségem bővelkedett asszonyi erényekben”), de aprólékos részletességgel, oldalakon át ecseteli feleségei betegségét és hogy ennek során hogyan gondoskodott róluk: orvosokat hív, akiknek megtudjuk a nevét; a beteges Zsuzsannát fürdőbe küldi, majd éjszaka vágat halálos ágyához, ahol gránátalma levéllel itatja. Itt mint férj jelenik meg, feleségéről gondoskodó szerepben, aki teljesíti keresztényi kötelességét (vigaszt nyújt a szenvedőnek) és a szerető férjtől elvárt cselekedetekkel fejezi ki házastársi szeretetét.³⁹ (Első, negyedik és ötödik felesége szenvedéséről és gondozásáról hallunk, a házastárs és gonosz mostoha Juhos Annáról két évtized távlatából halála leírása apropóján is inkább ítélkezik: „...feleségem délután 2 és 3 óra között vízkórságban meghalt... Neki már régebben megijósoltam, hogy Isten ítélő jobbát nem fogja elkerülni, mivel velem, ártatlan létemre, tiszteletlenül bánt, amíg velem élt, és nem egyszer szidalmakkal illetett. Hogy ez a jóslat igaz volt, az események bizonyították.”⁴⁰)

A lelkész akkor is újraházasodott néhány hónap özvegyiség után, amikor nem voltak kisgyermekai, akik mellé anyára lett volna szükség. Özvegyiségében, ahogy maga fogalmazott, pásztori tiszte is sokkal nyomasztóbb terhet jelentett. A házasság célja – a tanulmány elején idézett szavai szerint – az volt, hogy „alkalmasabb legyek köz- és magánügyeim vezetésére”. A középkorú férfi ideális férj volt, háztartásfő és apa egyszerre.⁴¹ Csulyak a patriarchális férfiasság e tradicionális modelljében gondolkodott (amely nem esett egybe az özvegységet ajánló egyházi megfontolásokkal), amelyben a férfi vezető pozíciójának terepei közül az apaságra és a házasságra egyaránt igényt tartott.

Csulyak mint gondoskodó mostohaapa

A lelkész feleségei által a családba hozott „árvákról” leveleiből értesülünk, amelyekben a gondoskodó mostohaapa szerepében pillanthatjuk meg. Negyedik feleségéről, Gyulai Szabó Katalinról önéletírásában röviden csak annyit mond, hogy 1623-ban, amikor 28 évesen Olaszliszkára érkezett, már „két gyermek anyja” volt.⁴² Katalin serdülőkorú mostohafiához

³⁸ Összevetésül megnéztem Szenci Molnár Albert naplóját, aki inkább családról beszél. Szenci Molnár Albert: *Napló és más írások*. Vál. és a bev. tan. írta Benkő Samu. Bukarest, 1984.

³⁹ RMKT XVII. sz. 2., 295–299. passim.

⁴⁰ Uo. 294.

⁴¹ Scott Hendrix: Masculinity and patriarchy in Reformation Germany. *Journal of the History of Ideas* 56 (1995) 177–193.

⁴² RMKT XVII. sz. 2., 294. A lakodalom után feleségét hazavitte, de a gyerekekről részletesebben nem beszél.

fűződő kapcsolatába a fiú patrónusához, Bethlen István váradi kapitányhoz, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem unokaöccséhez írt levelén keresztül pillanthatunk bele:

„Nagos uram az mely igen örvendettem raita, mikor az en mostoha fiamnac Turi Ferencznek Nagod hata meget valo lakasat, es Nagdnakis hozzaja kivaltkeppen valo graciajat, hallottam: ismet ollian igen bankodtam raita, midőn Nagd meltosaga ellen valo vetkejért Etsed varaban valo fogsagat hallottam.”⁴³

A művelt nagyúr, Bethlen István személye körül inasként szolgáló fiút Csulyak később fiának nevezi, s az apáktól elvárt szeretettel, vele érzelmileg azonosulva vállalja fel szorult helyzetében támogatását: „Szegielem uram dolgát, az edes annia penig ejjel nappal kesergi, mert az mint az közönseges mondasis tartia, chiak egi atianac es anianakis nintsen lator giermeke; de megis nem szegienlem Nagod elot erette esedeznem.”⁴⁴ Miközben családként ábrázolja magát, az anyát és mostohafiát, apaként a címzettre, fia patrónusára ruházza az apaszerepet:

„...az mint az tekozlo fiuis kérte az ő edes attiat, hogy Nagod eczer hozzaja meg mutatot atiai indulatiat mindenestől ne vonnia meg tőle... Giors es hú inas bizoniara, mert soha semmiben meg nem értem, de mint hogy ifju, elmeje viasz modra hailando ha meleg eri, Nagdat kérem keméni fenitéc alat neveitesséc, hagi oztan öreg korabanis tudgion félni: es ha valami illetlen dologra sollicitalnais az affectus, az Aegyptomban lako Josephet követven ezt mondgia félem az Istent, es ne vetemedgiéc allapattiahoz illetlen dologra.”⁴⁵

Arra kéri a nevelőapa szerepébe állított patrónust, hogy a fiút az apáktól elvárt szigorral nevelje. A művelt patrónus tudására⁴⁶ apellálva a keresztény humanisták – Rotterdami Erasmus tollán széles körben ismertté vált – neveléssel kapcsolatos fogalmait és elveit idézi fel: az ifjak lelkének még viaszhoz hasonlított formálhatóságát, befolyásolhatóságát, esendőségét, amely még nyomatékosabbá teszi az apák kötelességét nemcsak a jóra, az istenfélelemre való nevelésre, de a megbocsátásra is: „Ha Ngd elot fiamert valo esedezesem nec valami tekinteti leszen, ...mostani szomoru orcam megvidulhog’ Nagd azt az arva ifjut... gratiajaval méltoztatta.”⁴⁷

Szavai jól mutatják, hogy az apaság kulturális koncepciója a 17. században nem kizárólag biológiai kapcsolatot feltételezett, hanem egy rangot és életkort jelző társadalmi kapcsolat is volt. A megözvegyült anyát feleségül vevő mostohaapa, a serdülőkorú ifjakat udvarában nevelő előkelő patrónus, de a szülők testvérei, azaz a nagybácsik és nagynénik, illetve a saját idősebb testvérek is betölthették az apa szerepét.⁴⁸ Az apaszerep átruházása

⁴³ RMKT XVII. sz. 2, 326–327. Nr. 16.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Lásd Lukinich Imre: *A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása, 1619–1628*. Bp., 1926. Csulyak barátja, Szenci Molnár Albert például az általa legjobbnak vélt hét európai humanista nevelő latin írásából neveléstani könyvet állított össze ifjabb Bethlen István és Péter öccse számára (*Syllecta scholastica*, 1621). <http://erdelyimuzeum-folyoirat.adatbank.transindex.ro/index.php?cid=686> (a letöltés ideje: 2017. december 12.).

⁴⁷ RMKT XVII. sz. 2, 326–327. Nr. 16.

⁴⁸ Sophie Ruppel: *Verbündete Rivalen. Geschwisterbeziehungen im Hochadel des 17. Jahrhunderts*. Köln, 2006. 126–128.; Joanna Bailey: *Parenting in England, 1760–1830. Emotion, Identity and Generation*. Oxford, 2007. 199–221.; *Maternal Measures. Figuring Caregiving in the Early Modern Period*. Ed. Naomi J. Miller – Naomi Yavneh. Farnham, 2000. 8–11.

a patrónusra azért is tűnhetett természetesnek, mert a patriarchális családon belüli kapcsolatok éppúgy a hierarchián és a kölcsönösségen alapultak, mint a patrónus–kliens viszony: a védelem és a támogatás az engedelmesség, szolgálat és lojalitás („gyors és hű inas”) fejében járt.⁴⁹ Ez esetben tehát Turi Ferenc Bethlen István nevelt fiaként, egyúttal udvartartása tagjaként szegte meg hűségét atyja és patrónusa irányában.

Nem tudjuk, milyen fogadtatásra talált a mostohaapa kérése. De azt közelről megfigyelhettük, hogy milyen irodalmi, nyelvi, retorikai eszközöket mozgósított az „atyai” megbocsátás kieszközlésére: a végletes alázatosság (a beszélő és a címzett közötti nagy társadalmi távolság hangsúlyozása) hangján megszólaló mostohaapa érzelmei megosztása révén is olyannyira azonosul fiával, hogy tulajdonképpen az ő nevében beszél a helyettes apához („kérve azon Nagodat aláztatosan, az mint az tekozlo fiuis kérte az ő edes attiat”).

Az a körülmény, hogy Csulyak mostohafiának is elküldte a levél másolatát, nemcsak bizalmas kapcsolatukat jelzi, de egyúttal a Csulyak–Bethlen levélváltás családias jellegét is (a családtagok között természetes volt, hogy olvassák egymás leveleit). A köztük lévő bizalom és egymás ismerése talán korábbi egy fedél alatt élésük során alakult ki, amelyre az ekkor már hét éve tartó házasság első éveitől nyílt lehetőség.

Csulyak a sárospataki Prágai Zsuzsannával kötött ötödik házasságával kapott mostohagyerekei irányában is felvállalta a szülői gondoskodás és támogatás kötelességét. Felnőtt mostohalánya lakodalmára verset írt, a lakodalmon is részt vett,⁵⁰ és valószínűleg felesége második házasságába született, vele együtt élő kiskorú mostohagyerekei is ott voltak. A már hatvanas éveiben járó, idős mostohaapa igyekezett gondoskodni felesége „kis árváinak” jövőjéről is. Több levélben kérte az erdélyi fejedelmet és feleségét, Rákóczi Györgyöt és Lorántffy Zsuzsannát, mint Sárospatak földesurait, támogassák feleségét, jövődöbéli özvegyét abban, hogy Sárospatakon házat tudjon venni, amely az ő halála után felesége és gyermekei otthonaként szolgálhat.⁵¹ Az idős lelkész házában ekkoriban legalább öt kiskorú gyermek élt: három gyermeke negyedik feleségétől, „drága Katalinjától,” és mostohatestvéreik, akiket ötödik felesége hozott a háztartásba. Mivel azonban ezúttal is nála jóval fiatalabb felesége halt meg korábban, a felütésben idézett szavai, mikor is házi gondjaival indokolta hatodik házassága szükségességét, itt csupán saját három kisgyermeke nevelésének gondjaira utalhatnak. Kiskorú mostohagyerekei a jogi szokásrendnek és a bevett gyakorlatnak megfelelően saját vérrokonai gondozásába és gyámsága alá kerülhettek, már ha voltak ilyenek.⁵²

⁴⁹ Linda Pollock: Younger sons in Tudor and Stuart England. *History Today* 39 (1989) 23–29.

⁵⁰ Részvételére abból következtettek, hogy részletesen leírta az ülésrendet is. RMKT XVII. sz. 2, 153. Lakodalmi ének: RMKT XVII. sz. 2, 384.

⁵¹ RMKT XVII. sz. 2, 331–334. Levelek. Nr. 24–27. Az apai gondoskodás cselekedete volt részéről, hogy felesége nevében is levelet írt a fejedelemasszonynak. A ház fele felesége tulajdonában volt, a Csulyakkal kötött házassága előtt itt élt özvegyként gyermekeivel. Ekkor a házaspár a ház másik felét próbálja megszerezni a tulajdonostól.

⁵² Amennyiben feleségének nem voltak vérrokonai, akik gondoskodhattak volna róluk, a mostohaapa felelőssége is lehetett ez. Vö. Horn Ildikó: Nemesi árvák a kora újkorban. In: *Gyermekek a kora újkori Magyarországon*. Szerk. Péter Katalin. Bp., 1996. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 19) 51–90. Csulyak

Végül abban, hogy az együtt töltött négy év után miként élték meg a szétválasztást a mostohatestvérek, a képzeletünkre vagyunk utalva.⁵³

Összegzés

A Csulyak család történetének egyik fontos tanulsága, hogy bár a korban ismert volt a gonosz mostoha örökölt sztereotípiája, a biológiai szülő–gyermek viszony és a mostoha-gyermek–mostohaszülő kapcsolat ábrázolása nem a szerető–gonosz ellentét páron alapult. A szülői szerep, a szerető anyai és apai gondoskodás nem kötődött szorosan vagy kizárólag a biológiai szülőkhöz: a következő generáció felnevelésében intenzíven részt vettek az idősebb rokonok, barátok, patrónusok, irányító szerepben lévő férfiak és feleségeik. Láttuk, hogy Csulyak egyik mostohafia előkelő arisztokrata udvarban nevelkedett. Amikor pedig Csulyak kisgyermekként félárván kóborolt, önéletírásában arra emlékszik vissza, hogyan vette ekkor pártfogásába anyai nagybátyja. A mostohaszülők a szülői szerep betöltésében a kora újkorban csupán az egyik alternatívát jelentették. A 21. század első évtizedeiben, a családformák egyre gyorsuló diverzifikálódása idején, a biológiai szülők szintén nem játszanak kizárólagos szerepet a szülői gondoskodás teljesítésében.⁵⁴ Ahogy ma egyre inkább sokasodnak a szerető társadalmi apák (a gyermeküket nevelő nők partnerei mint nevelőapák, mostohaapák), a 17. században a férfiak gyakoribb újraházasodása következtében a mostohaanyák domináltak, ahogy Csulyak gyermekei is jellegzetesen mostohaanyák gondoskodása mellett nevelkedtek.

A református lelkész újraházasodásaiban fontos szerepet játszott, hogy – a 21. századi férfiidentitással szemben – a kora újkorban a férjstátus és az apaság egyaránt kulcsfontosságú elemei voltak a férfiak társadalmi megbecsülésének és a stabil kormányzáshoz kötődő koncepcióknak. Ebből sok minden következhet. Például az, hogy a protestáns lelkészek család és házasság dolgában híveikhez hasonlóan cselekedtek, s ez csökkenthette a közösségekben jellemző kívülálló pozíciójukat, amit a hivatásuk professzionalizálódását kiemelő történészek hangsúlyoznak.⁵⁵ Másfelől az is következik a patriarchális férfiidentitásból, hogy a mostohagyermek érkezését az új feleséggel a férjek akár potenciális le-

már ötödik házassága előtt, özvegyként gondoskodott leendő árvái sorsáról. Egy rokonát, Miskolczi Gergelyt és feleségét kereste meg levélben, akik elvesztették saját gyermeküket, hogy legyenek gyermekei gyámjai. RMKT XVII. sz. 2, 328–329. Levelek. Nr. 210. Amikor Csulyak végül 1645-ben meghalt, egyetlen fia élt, aki 18 éves volt (a nagykorúság elvileg 24 év volt a fiúknak, de korábban is nyerhettek jogot az öröklésre és a gyámoktól való függetlenségre).

⁵³ Mostohatestvérek és féltestvérek együttélésének érzelmi következményeivel foglalkozik Sylvie Perrier: *Stepfamily relationships in multigenerational households. The case of Toulouse, France in the eighteenth century*. In: *Stepfamilies in Europe*, Chapter 12. passim.

⁵⁴ Gertrude Robin Gauthier: *Anatomies of Kinship. Diversity in the Formal Structures of American Families*. Durham, 2014. (Doctoral thesis) <https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/handle/10161/9402?show=full> (a letöltés ideje: 2018. január 26.).

⁵⁵ *The Protestant clergy of early modern Europe*. Ed. C. Scott Dixon – Luise Schorn-Schütte. Basingstoke, 2003. 137–155.

hetőségként vagy előnyként is megélhették, mert ezzel a szülői gondoskodás, védelem és irányítás terepe és szerepei nőttek meg számukra. Amikor az ötvenéves Martin Bucer strasbourgi reformátor 1542-ben egy kisleány apjaként második feleséget hozott a házhoz – közeli kollégája özvegyét négy kisgyermekkel –, döntését egy barátjának írt levélben többek között azzal indokolta, hogy gondoskodni szeretne az árvákról, akiket saját gyermekeként fog nevelni.⁵⁶

Annak ellenére, hogy Csulyak odaadón gondoskodott mostohagyermekéről, egyéni életútja elbeszélésében ők nem jelentek meg. Élettörténete megformálását a patrilineáris család, a fiági leszármazás koncepciója befolyásolta, még ha írásain kívül utódai kevés egyebet örökölték is. A kora újkori horizontális rokonsági kötelékek megfigyelése ezért nem olyan egyszerű a történészek számára: mindennapi jelentőségüket inkább elfedi, mintsem megvilágítja a patrilineális felfogás által formált írásos hagyaték.

A mostohaanya iránti elvárásokat és félelmeket, elvesztett gyermekeinek egyénibb arcát azokban a versekben fejezte ki Csulyak, amelynek közönsége a tágabb család és a barátok voltak. Érzelmek megosztása révén a családi ünnepek az érzelmek közös, közösségi megélésének eseményeivé válhattak. Egyúttal a félelmek, ígéretek és kérések lakodalmi vendégsereg előtti dramatizálása alkufolyamatként is működhetett, amelynek eredményeként a felek megegyeznek, szerződést kötnek a nyilvánosság előtt – ez esetben arra vonatkozóan, hogy az új feleség jó mostohaanya lesz. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy a szerettei elvesztése feletti fájdalom, a gyász megélésének maga a versírás és az olvasás is segítő eszközeként szolgált a lelkész számára. Ez sem magányos aktus volt: ilyenkor Istennel alkudozott, tőle kérte, hogy pótolja veszteségét egy új feleséggel, mivel ettől (a külső társadalmi változástól) remélte belső, lelki megnyugvását. A levélírás során az érzelmek kifejezése a címzett érzéseinek, tetteinek befolyásolását és a meggyőzést szolgálta: az alázatosság például az alárendeltséget hangsúlyozta a levélíró és a címzett viszonyában, amely az atyai-patrónusi védelem és megbocsátás kötelességének kikényszerítését szolgálta. A gyász, a szeretet, a barátság vagy a harag elsősorban a hozzájuk kapcsolódó társadalmi elvárások, kötelességek, szokások teljesítését jelentette, vagyis mindenekelőtt cselekvés formájában volt kifejezhető és értelmezhető (és egyben ellenőrizhető, számon kérhető) a kölcsönösségi cserekapcsolatok révén szerveződő patriarchális családban és társadalomban.⁵⁷

⁵⁶ Sonja Domröse: *Frauen der Reformationszeit. Gelehrt, mutig und gläubensfest*. Göttingen, 2014. 94.

⁵⁷ A szerelemre mint a támogatás és védelem kötelességének teljesítésére lásd Katie Barclay: *Love, Intimacy and Power. Marriage and Patriarchy in Scotland, 1650-1850*. Manchester – New York, 2011. 102 ff.

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: 224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@btk.mta.hu, terjesztes@mta.btk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznaponként 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: 06 30 203 1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

